

УДК: 330.34

ҚУРИЛИШ КОРХОНАЛАРИДА ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ БОШҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ АНИҚЛАШДА ВАҚТ ОМИЛИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Каримов Иномжон Ортикбаевич

*Тошкент архитектура-қурилиш университети,
“Иқтисодиёт” кафедраси доценти*

Аннотация. Ушбу мақолада, қурилиш корхонларига жалб қилинаётган инвестицияларни бошқаришда вақт омилли ўрганилиб, шунингдек лойиҳаларнинг ҳаётий циклида вақт омиллини баҳолашга ёндашувлари ўрганилиб чиқилган.

Калит сўзлар. Инвестиция, инвестицион лойиҳа, самара, вақт, омиллар, лойиҳа, эксплуатация, лойиҳалаштириш.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ФАКТОРА ВРЕМЕНИ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЯМИ НА СТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Каримов Иномжон Ортикбаевич

*Доцент кафедры экономики Ташкентского архитектурно-строительного
университета*

Аннотация. В данной статье рассматривается фактор времени в управлении инвестициями, привлекаемыми в строительные предприятия, а также рассматриваются подходы к оценке фактора времени в жизненном цикле проектов.

Ключевые слова. Инвестиции, инвестиционный проект, эффект, время, факторы, проект, эксплуатация, проектирование.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE TIME FACTOR IN DETERMINING THE EFFECTIVENESS OF INVESTMENT MANAGEMENT IN CONSTRUCTION ENTERPRISES

Karimov Inomjon Artikbaevich

*Associate professor of the Department of Economics,
Tashkent University of architecture and construction*

Annotation. In this article, the time factor is studied in the management of investments attracted to construction enterprises, as well as approaches to assessing the factor of time in the life cycle of projects.

Keywords. *Investment, investision project, efficiency, time, factors, Project, Exploration, Design.*

Кириш. Инсоният доимо келажакни олдиндан билишга интиланган. Хаёлий орзулар кетиб, ўрнига кўплаб прогнозлар, яъни кўплаб бир бирига қарама-қарши бўлган омилларнинг тўқнашувини олдини олиш мақсадидаги “сценарийлар” пайдо бўлди. Бу саволга энг қониқарли объектив диалектик жавоб: “дунё ҳам яхшиланмоқда, ҳам ёмонлашмоқда”[1]. Технологиялар соҳасида барчаси шунчалик даражада прогрессивки, шахсий ва жамоавий мантиқ янгиликлар векторларини кузатишга ва тушунишга, психологик англашга қийналмоқда. Иқтисодий прогнозлаш иқтисодий тизимларнинг ҳаракатсизлиги гипотезасига асосланган қарама-қарши кучларнинг тўқнашуви шароитида ягона ҳодисалар орқали келажакдаги ривожланишни тавсифлайди, кўпинча тадқиқотчининг тажрибаси ва сезиши билан белгиланади.

Ўзбекистон бозор иқтисодиёти шароитида узоқ муддатли прагнози «Буюк келажак» ХННТ ҳамда «KPMG» компанияси томонидан 2035 йилгача Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш стратегияси бўйича иш тайёрланди, бу шубҳасиз Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиясида макроиқтисодий барқарорликни ва иқтисодий ўсиш барарорлигини таъминлаш, иқтисодиёт тармоқларининг рақобатбардошлигини, инвестицион ва экспорт салоҳиятини ошириш, тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳимоя қилиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, меҳнат бозорида кескинлик даражасини пасайтириш, аҳоли даромадлари ўсиши ва кам таъминланганликни қисқартириш назарда тутилади. Стратегияни ишлаб чиқиш зарурати узоқ муддатли истиқболда иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини чеклайдиган мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни, хавф-хатар ва таҳдидларни ҳал этиш, шунингдек, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг ҳозирги ҳолатидан барқарор ривожланишга ўтишнинг мақсадлари ва устуворликларини белгилаш ва аҳоли ҳаёт даражасини ошириш билан боғлиқдир [2].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Инвестиция, қурилиш ва лойиҳаларни бошқариш муаммолари бўйича хорижда ва мамлакатимизда кўплаб илмий ишлар олиб борилган.

Хорижликлар инвестиция лойиҳалари ва дастурларини шакллантириш, самарадорлигини баҳолашнинг назарий асослари ва амалий жиҳатлари тўғрисида Красовский В.П., Виленский П.Л, Лившиц В.Н, Смоляк С.А., С.Крюков, Е.Березовская, Р.М.Мельников, М.В.Грачева Г.Александр, Дж.Бэйли, У.Шарп ва бошқаларнинг илмий ишларида кўриб чиқилган.

Мамлакатимизда инвестицияларнинг бошқариш самарадорлигини оширишдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш билан боғлиқ илмий-амалий тавсиялар Б.С.Маматов, С.Р.Умаров, Д.Ю.Хўжамқулов, Э.И.Носиров, Н.Ф.Каримов, Ш.И.Мустафакулов, О.М.Азизова, Д.Ғ. Ғозибеков, Б.Х.Ходиев Р.Х.Хожиматов,

Д.Х.Набиев, Ш.Р.Ражаббаев, Б.Ш.Муминов, А.Х.Худойбердиев, Ш.Н.Зайнутдинов, М.Қ.Зияев, А.Н.Джабриев, Р.И.Нуриимбетов, А.С.Турдиевларнинг илмий ишларида ўрганилган.

Аmmo бугунги кунда қурилишда инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омиллар етарлича ўрганилмаган ва ўз ечимини кутаётган масалалардан ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида мавзуга оид институционал ва динамик таҳлил, мантиқий таққослаш, умумлаштириш, илмий мушоҳада, тизимли ёндашув, статистик ҳамда қиёсий таҳлил усулларидан фойдаланилган. Шунингдек, қурилиш корхоналарида бошқарув тизими самарадорлигига институционал бирликларнинг таъсирини баҳолашда корреляцион ва регрессион усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Вақт- жамоат ишлаб чиқаришининг ўзига яраша ресурси, қочиб бўлмайдиган ўзгаришлар омили, иқтисодий сиёсатни амалга оширадиган хўжалик субъектлари, давлат институтларини англаш учун зарур бўлган психологик давр. Ҳар қандай инвестицион лойиҳани лойиҳалаштиришда, қуришда ва эксплуатация қилишда моддий, меҳнат, молиявий ва ахборот ресурслари билан бир қаторда, энг муҳим омил сифатида вақт ҳисобланади. Вақт омили инвестицион жараённинг барча иштирокчиларининг иқтисодий манфаатларига таъсир кўрсатади.

Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ўз вақтида, тактида, темпида, инерцион хусусиятларида давом этади, уларнинг ўзаро таъсири иқтисодиётдаги кечикишларнинг бутун тизимини ташкил этади. Ушбу даврда инвестиция-қурилиш- эксплуатация фаолиятини ривожлантиришдаги умумий инерция истеъмол, технологик, сармоявий, инновацион, таълимий, демографик, бошқарув, ташкилий, ахборот ва бошқа кечикишлар билан тўқнашув натижасида ҳосил бўлади.

1-расм. Қурилиш корхоналарга инвестицияларни киритишда вақт омилининг номоён бўлиш шакллари тавсифланиши

Манба: Тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

Жаҳон хўжалиги тузилмасининг, мамлакатлар ўртасидаги алоқаларнинг мураккаблашиши, турли давлатларнинг иқтисодий ва илмий-техник салоҳиятлари нисбатидаги силжишлар динамикасининг ўсиши билан прогнозлаштириш бир неча марта қийинлашиб боради. Истиқболда қаерда бифуркациянинг асосий нуқталари вужудга келиши, қандай қилиб янги ҳолатга ўтиш содир бўлиши (агар содир бўлса) мумкинлиги, резонанс эффекти пайдо бўлишини, яъни янги сифатнинг бир гуруҳ мамлакатларга таъсирини, ва бундай таъсирнинг доирасини аниқлаш тобора мушкуллашмоқда. Шунинг учун жамият ривожланиши (шу жумладан иқтисодий ва у билан узвий боғлиқ бўлган инвестицион-инновацион-қурилиш-эксплуатацион фаолият прогнози)нинг ишончли прогнози учун бир қатор иқтисодий, маданий, ижтимоий ва бошқа омилларни ҳисобга олиш даркор [3].

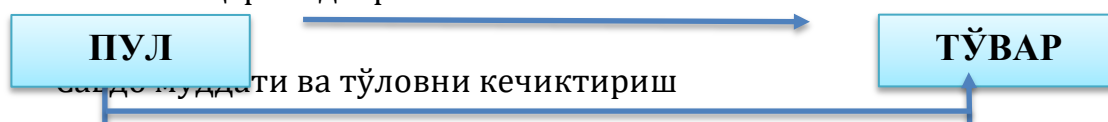
Вақт айрим нарсаларни йўқ қилса, бошқаларнинг нарҳини оширади. Вақт омилини ҳисобга олмай туриб иқтисодий ҳодисаларнинг кетма-кетлигини, иқтисодий ҳодисанинг давомийлигини ва ушбу ҳодисанинг характериға, инқироз (иқтисодий ривожланишнинг бузилиши) сабабларнинг бирига таъсирини аниқлаш, хўжалик юритувчи субъектлар ҳаракатини таҳлил қилиш, турли молиявий ҳисоб-китобларни бажариш, иқтисодий прогнозларни, ишлаб

чиқариш дастурларини ишлаб чиқиш мушкул. Эҳтимол, вақт ҳодисасини ўрганишда иқтисод фан сифатида нафақат физика ютуқларидан фойдаланиши, балки уларни сезиларли даражада тўлдириши, бошқа фанларни услубий жиҳатдан бойитиши мумкин. Ҳатто энг қисқа вақт оралиқларида ишлаб чиқариш ўзгармас, истеъмол эса нархлар ва даромадларга боғлиқдир. Вақт иқтисодиёт назариясида, айниқса капитал назарияси ва жамғарма бозорини таҳлил қилишда муҳим ўринни эгаллайди. Барча ривожланган давлатлар маълум бир сиёсат ёки бошқа чоралар ёрдамида иқтисодий инқирознинг олдини олиш ҳақидаги иллюзиялардан халос бўлишди, улар ишбилармонлик циклининг қудрати ва муқаррарлигини тан оладилар ва башорат қилишда унинг оқибатларини фақат юмшатишга ҳаракат қиладилар.

Вақт омиллари лойиҳанинг молиявий натижасига турли йўналишдаги таъсирга, билвосита характерга эга. Классик формуладан - «пул - товар - пул»:

Ишлаб чиқариш даври

2-расм. Классик давр: «пул-товар-пул»

Шундан келиб чиқадикки, пулнинг вақтдани тўлиқ айланмаси икки асосий даврлардан иборат: маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш. Ушбу даврларнинг ҳар бири пул оқимларининг шаклланиш шартларини белгилайдиган кўплаб ҳодисаларни ўз ичига олади. Юқори инфляция, барқарор шароитга қараганда вақт омиллари таъсирининг аҳамиятини пасайтиради.

Асосий капитал элементларини ишга қўйиш, жумладан унинг пассив қисмини яратиш ва ҳаракатга келтириш жараёни вақтни тақозо этади, унинг давомийлиги эса бир томондан ишлаб чиқариш жараёнининг техник хусусиятларига, иккинчи томондан эса-ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ва ИТТ ютуқларига боғлиқдир. Капитал қўйилмаларнинг ҳақиқий даври ва унинг интенсивлиги иккита аргументнинг мақсадли функцияларидир: ички шароитлар ва янги саноат капиталининг ўзини қоплаш тезлиги. Ўз навбатида, қопланишнинг энг муҳим шарти бўлиб, қайта ташкил этилган ишлаб чиқариш фондларини қўллаган ҳолда тайёрланадиган маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари хажмлари ва уларни тежаш динамикаси иштирок этади. Агар харажатларни тежаш имкони бўлмаса, у ҳолда ҳеч қандай тўловни қоплаб бўлмайди, агар тежаш шаклланган бўлиб, унинг хажми етарли эмас ёки уларнинг динамикаси беқарор бўлса, унда даромад даражаси тўсқинлик омилига айланади. У ёки бу давлатнинг рақобат афзалликлари табиий ресурсларга бойлиги, паст иш ҳақи даражаси билан эмас, балки қўшимча саноат капитали қопланиш суръатининг тизимли ва функционал шароитлари билан характерланади. Шунинг учун Ўзбекистонга хорижий валютани эмас, асосан илғор технологияларни олиб кириш керак.

Ривожланган мамлакатларда инвестицион давр ўртача 10 йилдан ошмайди. Саноат инвестицион лойиҳасини (биринчи фазасини) реализация қилишнинг ўртача давомийлиги 10 йилдан кам бўлмас эди: 2,0-2,5 йил лойиҳаолди ишлар ва лойиҳалаштириш; 5-8 йил қурилиш ва 3,0 - 2,5 йил фаолиятга тушириш ва тўлиқ лойиҳавий қувватни ўзлаштириш. Яратилган саноат ишлаб чиқаришининг меъёрий эксплуатацион фазаси ўртача 25 йил давом этар эди, меъёрдан юқориси эса яна 10-15 йил. АҚШда шу каби тўлиқ инвестицион циклнинг давомийлиги ўз ичига қуйидагиларни олади: 3 йил - қурилиш, 7 йил - эксплуатация, қопланиш муддати биринчи уч йил.

1-жадвал

Бир типдаги бир қаватли саноат биноларини яратишдаги инвестицион даврнинг давомийлиги, хафта:

Манба: Тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

Даврнинг босқичи	АҚ Ш	Р	ГФ	Франц ия	Буюк Британия
Лойиҳаолди асослаш, қарорни қабул қилиш ва қурилишга рухсат олиш.	4,5		12	16	26
Архитектура-қурилиш чизмаларини тайёрлаш	6		12	10	20
Ишлар турлари ва моддий ресурсларнинг хусусиятлари бўйича қурилиш учун харажатлар сметасини тайёрлаш	6,5		17	10	11
Қурилиш	23		29	30	57
Фазаларни бирлаштирмаса, инвестицион давр	40		70	66	114
Инвестицион даврнинг ҳақиқий давомийлиги	33		56	56	96
Бирлаштириш коэффициенти, %	17, 5	0	20,	15,2	15,6

Вақт омилини ҳисобга олишнинг асосий йўналишлари қуйидагилар: оммавий ишлаб чиқариш ривожланишининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари динамикасини прогнозлаштириш; вариантли лойиҳалаштириш ва бошқалар. Вақт омилини ҳисобга олиш турли вақтлардаги ва бошқа тенг шароитлардаги харажатларни таққослашни ва йиғиндисини назарда тутати. Маълумки, ҳеч қандай олинган фойда, уни олиш вақтида ортиқча кўринмайди. Бугунги кунга қадар вақт омилини ҳисобга олишнинг услубий йўллари тўлиқ ишлаб чиқилмаган, аксарият ҳолларда унинг ҳисоб формуласи тўғрисидаги хаволалар берилди ёки декларация қилинади, ўхшаш қурилиб бўлган бино, ташкилот бўйича харажатлар мослаштирилади.

Инвестицион жараёнда вақт омилини баҳолашга икки ҳил ёндашув мавжудх:

а) оптималлаштирилган-турли вақтдаги турли катталиқдаги харажатларни факт бўйича кўрсатади, бу фактни изоҳлайдиган ва унга динамик баҳо берадиган сабаблар ва жараёнларнинг таҳлили билан қизиқмайди. Ушбу ёндашувнинг негизида вақт оралиғида харажатларни “келтириш” нинг умумий қонуниятларини кўрсатилади [5];

б) сабабли-вақт омили ҳақида сўзлаш имконини берувчи ҳақиқий иқтисодий жараёнларни аниқлаш – инвестицияларни вақт ичида қолдиришга ва камроқ капитал талаб қиладиган вариантларни танлашга тўсқинлик қилувчи илмий-техник тараққиёт сабабли “сурункали амортизация”, бошқа соҳалар ва вилоятлардаги маблағлар айланишининг “муқобил самараси”, давлатнинг ўзгариб бораётган инвестицион имкониятлари, мультипликатив самара ва бошқалар [6].

Вақт омили ҳисоби қурилиш, лойиҳалаштириш ва эксплуатация даврини оптималлаштириш давомийлигини қисқартириш, асосланган заҳира (жумладан материалларни транспортировка қилиш давлари) меъёрларини қабул қилиш, лойиҳавий ва факт бўйича эришилган самарадорликни таққослаш имконини беради. Ҳар қандай вақт пайтида тугалланмаган қурилишнинг хажми энг кам бўлган вариант энг фойдали бўлади.

Инвестицион шартномаларни тузишда ва инвесторлар ўртасидаги ҳамкорлик шакллари танлашдаги асосий ахборотни ташкил этадиган инвестицион-қурилиш (лойиҳа-қидирув ишлари режасини ишларни молиялаштириш режаси ва маҳсулотни тайёрлаш бўйича ишлаб чиқариш режасини бирлаштирувчи) лойиҳасини реализация қилиш бўйича интеграциялашган календар режасининг асосий вақт ва қиймат параметрлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади [7]:

- инвестицион жараённинг бошланиши;
- дастлабки-рухсат ҳужжатларининг расмийлаштирилиши;
- ишлаб чиқариш жараёнининг реконструкция қилинувчи қисмининг ликвидацияси;
- қайта яратилган ишлаб чиқариш ва бошқа қувватларини ишга тушириш ҳамда уларни давлат рўйхатидан ўтказиш;
- инвестицияларни қайтариш;
- инвестициялар дисконтини қайтариш;
- инвестиция лойиҳасининг умр даври давомидаги ҳисоблаш чегараси (ҳаёт цикли) ёки олдиндан белгиланган муддат.

Лойиҳаолди даври учун вақтни баҳолаш рухсат идораларининг даражаси ва рухсат берилаётган ҳужжатлар турларига боғлиқ бўлади ва нолдан бир неча йилгача ўзгариши мумкин. Ушбу даврнинг харажатлари (қиймат баҳолари) асосан меъёрий ҳужжатлар, ҳамда дастлабки ҳужжатларни тайёрлаш ва тақдим этиш учун зарур лойиҳавий ва консалтинг хизматларига тўланадиган ҳақ билан белгиланади. Лойиҳалаштириш ва қурилиш даври учун вақт ва қиймат

кўрсаткичлари лойиҳанинг энг прогнозлаштириладиган қисми ҳисобланади, у етарли даражада синалган сметали меъёрлар ва нормативлар тизимига асосланади. Бундан ташқари, инвестицион лойиҳа ҳаёт циклининг ушбу даври бошқариладиган жараён ҳисобланади, шунинг учунбу давр параметрларининг тарқоқлиги, қоида бўйича, минималдир.

Хулоса

Лойиҳанинг башорат қилиб бўлмайдиган эксплуатация жараёнида вақт омилини ҳисобга олиш алоҳида қийинчиликларни келтириб чиқаради (айниқса, агар инвестицияларнинг натижаси бўлиб илмий-техник ишланмалар асосидаги саноат ишлаб чиқариши бўлса), чунки бу даврда табиий-иқлимий ҳамда техник омиллар таъсирида бино ва иншоотлар элементлари эскришининг интенсивлиги турличадир. Ҳар қандай иншоотнинг ишончилиги даражаси эксплуатация шароитига боғлиқ. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик ва саноат биноларининг хизмат муддатлари анча тахминий белгиланган ва бинонинг конструктив-режавий чизмасини, техник хизмати ва таъмирлашнинг ўз вақтида, тўлиқ, сифатли бажарилишини, ҳамда эксплуатациянинг интенсивлигини ҳисобга олмайди.

Жамоат ишлаб чиқариши учун лойиҳани режалаштириш ва қуриш (қўтариш) давомийлигининг ўртача муддатлари эмас, балки бир бирлик ишлаб чиқариш қувватини (масалан, ғишт заводларига нисбатан-суткада 1 минг дона ишлаб чиқариш) ишлаб чиқариш учунзарур бўлган вақт сарфи аҳамиятлидир, чунки бу кўрсаткичлар самарадорликни аниқлашда қўлланилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Микульский К. Постсоциалистическое общество: варианты развития // Мировая экономика и международные отношения, № 12, 2005
2. Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожлантириш Стратегиясининг концепцияси.
3. Киевский Л.В. Разработка организационных решений по созданию объектов строительства и их экспертиза: проблемы и подходы // Промышленное и гражданское строительство. № 10, 1995.
4. Красовский В.П. Фактор времени в плановой экономике. М.: Экономика, 1978.
5. Мамлакатимиз Президенти раислигида 2019 йил 8 январь куни бўлиб ўтган видеоселектор йиғилишида хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича янги босқичма-босқич тизим жорий этилиши муҳокамаси.
6. K.I. Ortikbaevich. Attracting investment projects to the construction industry and improving their efficiency. 2021. SAARJ Journal on Banking & Insurance Research 10 (1), 47-53

7. N Yusupdjanova, I Karimov. Investment projects in the field of construction materials production..2020. Theoretical & Applied Science, 18-21

8. Иномжон Ортикбаевич Каримов. Қурилиш корхоналарида инвестицион лойиҳалар самарадорлигига таъсир этувчи омиллар. Journal of new century innovations. №25. 2023/3/24.